

Усмамбетов Б.Ж.
К. Карасаев атындагы БМУ,
фил. илим.доктор, проф.

Жылдызбек кызы Сезим
К. Карасаев атындагы БМУ,
магистрант

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТУРК» ЭМГЕГИНДЕГИ ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кысача мазмуну

Макалада байыркы түрк тилиндеги татаал сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү каралат. Ошондой эле иликтенген айрым татаал сөздөрдүн чыгыш теги аныкталды. Алардын чыгыш тегин аныктоодо салттык илимий изилдөөлөр жана көркөм чыгармалардагы материалдар алынды. “Дивандагы” татаал сөздөрдү кароодо кыргыз тилиндеги диалектилик, тектеш жана тектеш эмес тилдердеги татаал сөздөрдү салыштыруу иретинде колдонулду. Аталган сөздүктө татаал сөздөр көп кездешкендиктен, ар бир сөздүн маанисин, структуралык жактан компоненттеринин жайгашуусу, өзгөрүүсү сыяктуу маселелер да көңүл чордонунда калган жок. Махмуд Кашгаринин баа жеткис бул эмгегиндеги лингвистикалык маалыматтар азыркы кыргыз тилибиздин материалдарына тарыхый-салыштырмалуу мүнөздө ишке ашырылды. Айрым сөздөрдү уңгу мүчөгө ажырашы жана тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болуусу этимологиялык иликтөөнүн негизинде аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: лексика-семантика, байыркы түрк тили, этимология, сөз жасоо, тектеш тилдер, салыштырма-тарыхый ыкма, жазма эстелик, орток мурас, татаал сөздөр, компонент

Усмамбетов Б.Ж.
БГУ им. К. Карасаева,
к.м.н., профессор

Жылдызбек кызы Сезим
БГУ им. К. Карасаева,
магистрант

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТУРК»

Аннотация

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности сложных слов древнетюркского языка. Определено восточное происхождение некоторых исследуемых сложных слов, при определении восточного происхождения использовались традиционные научные исследования и материалы художественной литературы. При рассмотрении сложных слов в «Диване» использовалось сравнение сложных слов в диалектных, однокоренных и неродных языках кыргызского языка. В связи с тем, что в указанном словаре часто встречаются сложные слова, не остались без внимания такие вопросы, как изменение значения каждого слова, структурное расположение его компонентов. Лингвистические данные в этом бесценном труде Махмуда Кашгари носили историко-сравнительный характер по отношению к материалам современного кыргызского языка. На

основе этимологического исследования было установлено, что отдельные слова могут быть отнесены к корневому члену и претерпевать изменение гласных звуков.

Ключевые слова: лексика-семантика, древнетюркский язык, этимология, словообразование, родственные языки, сравнительно-исторический метод, письменный памятник, общее наследие, сложные слова, компонент

Usmambetov B.Zh.

K. Karasaev BSU,
PhD., Professor

Zhyldyzbek kyzy Sezim

K. Karasaev BSU,
Master's student

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF COMPLEX WORDS IN MAHMUD KASHGARI'S WORK "DIVANU LUGAT AT-TURK"

Abstract

The article deals with lexico-semantic peculiarities of compound words of the Old Turkic language. The eastern origin of some studied complex words is determined; traditional scientific research and materials of fiction were used in determining the eastern origin. The comparison of compound words in dialectal, homonymic and non-native languages of the Kyrgyz language was used when considering complex words in "Divan". Due to the fact that complex words are often found in the mentioned dictionary, such issues as the change of meaning of each word, structural arrangement of its components were not left unattended. The linguistic data in this invaluable work of Mahmud Kashgari was of historical-comparative nature in relation to the materials of the modern Kyrgyz language. On the basis of etymological study, it was established that individual words can be attributed to the root member and undergo a change of vowel sounds.

Keywords: lexicon-semantics, old Turkic language, etymology, word formation, related languages, comparative-historical method, written monument, common heritage, compound words, component.

Барыбызга маалым, сөздөрдүн семантикасын, алардын өнүгүү жолун жана чыгыш тегин иликтөө тилибиздин тарыхын билүүгө чоң өбөлгө түзөрү бышык. Ошондуктан байыркы жана орто түрк жазма эстеликтери түрк тилдеринин, анын ичинен кыргыз тилинин сөз байлыктарын чагылдырган негизги маалымдама материал катары таанылышы шарт. Бирок жазма эстеликтер тилибиздин тарыхына байланыштуу кубулуштардын барын толук ачып бере албайт. Бул олуттуу иш тил илиминде салыштырма-тарыхый ыкманы же тектештирме-тарыхый мамилени билгичтик менен колдонуу аркылуу гана ишке ашат. Мындай салыштыруунун жыйынтыгында тыбыштардын туруктуу орду сакталбай, башка тыбыштарга оошуп кеткен учурлары, маанилерини тарашы же болбосо ошол тилдеги диалектиге (говоруна) гана мүнөздүү болуп сакталып калышы өндүү фактыларды түрк тилдеринде өтө эле көп кездешерине күбө болобуз. Ушул сыяктуу маселелер жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы, кыргыз тил илиминдеги катыштык маселелерине арналган изилдөөлөр тилибиздин келечектеги илимий изилдөөлөрүнө көмөк көрсөтөт. Махмуд

Кашкаринин "Дивану лугат ат-түрк" эмгегиндеги татаал сөздөрдү ар тараптуу илик жүргүзүү бүгүнкү күндө кыргыз лингвистикасы үчүн зарыл жана актуалдуу маселелерден болуп саналат. "Дивандагы" татаал сөздөрдүн семантикасын, алардын өнүгүү жолун жана чыгыш тегин тарыхый-салыштырмалуу мүнөздө иликтөө тилибиздин тарыхын билүүгө чоң өбөлгө түзөрү бышык.

"Дивандагы" тиешелүү татаал сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалгандыгын, алардын алгачкы өзөгү болгон унгусун жана унгусунун маанисин аныктоодо факты-материалдар катары сөздүктүн түшүндүрмөсүндөгү сүйлөм тизмектер мисал болду. Маселен, **Агур ат-кашка ат.** Сөз айтылышы жана мааниси жагынан арабчага шайкеш келет. Айырмасы эле сөздүн биринчи тамгасы арабчада фахти. Биринчи компонентти бизге белгисиз экинчи *ат* кыргыз тилинде да *ат* болуп кездешет. **Аруг торук** фергана менен кашкардын аралыгындагы бир ашуунун аты [1, б.53]. **Алту баган.** Селкинчек сыяктуу күүлөнүп тээп ойной турган оюн *алты бакан* аталат, Мунун аты алты бакан деген эки сөздөн турат. Мындагы *бакан* сөзү «союз», «таяк» маанисиндеги сөз эмес, монголчо *багана* «столб» деген сөз менен тектеш. Анткени *алты баканды* чоң дарак өспөгөн жерге куруу үчүн алты жоон жыгач орноткон. Түз орнотулган эки жыгач күүлөнгөндө оңго же солго ооп жыгылып калбас үчүн эки капталынан тиретип койгон. Ошондуктан ал *алты бакан* аталган. **Ерен туу**-тараза жылдызынын аты. Айдын бир күнү [1, б.171]. **Ак сагал**- кары адам. Өгүзчө [1, б.181]. **Ак терек**-Ак терек. Ягма элиндеги Иле дарыясынын бир кечүүсү [1, б.181]. **Агыглык куб** - ичине куйган нерсенин бардыгын айтат, ачыткысы бар кумура, ачыткыч челек [1, б.287]. **Агач гүрек** сөзүн иран тилинен кабыл алган кезде кызык кубулуштар болуп кеткен: "Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде от кыпчый турган кычкач *аташ күрөк* делет. Ал чындыгында күрөккө эч окшобойт, кадимки эле кычкач сыяктанып ичке жалпак темирден ийилип жасалат. Күрөккө эч окшобогон буюмду *күрөк* деп атай калышына төмөнкүдөй себеп болгон. Иранча *атага* сөзү кыргызча *от* дегенди билдирет, ал эми *гирак* бөлүгү эки составдан турат, *гир* дегени *гирифтан* «братъ» этишинин учур чагынын формасы, *-ак* мүчөсү бир нерсенин аты экенин билдирүүчү мүчө. Иранча сөзмө-сөз которгондо *аташгирак* деген «от кармагыч» дегенди билдирет. Бирок бул татаал сөздүн экинчи бөлүгүн кыргыздар өзүнүн *күрөк* деген сөзүнө окшоштуруп кабыл алган. Натыйжада «кармагыч» деген маанедеги сөз күрөк болуп өзгөртүлгөн. Иранча *аташгирак* болуп сөзгө сөз кошуу аркылуу жасалган сөздү кыргызча *аташкүрөк* деп бирге жазуу ылайык өңдөнөт. Антип бирге жазбаганда бул деген сөздүн *гирак* бөлүгү *күрөк* деген кыргыздын өз төл сөзү менен чаташтырылып, маанисин туура түшүнүүгө кедерги болот [2, б.23]. **Ич кур** - белге таккан кур, белдемчи [1, б.73]. **Кыр йагы** - өчөшкөн душман [1, б.573].

Күр эр - токтоо, эр жүрөк, тайманбас эр киши Макалды мындай деп келет: ким кур болсо эчким тайманбас эр жүрөк болсо, көпөс (бой көтөргөн) болор. Айтты:**ертыш сувы йемеги сытган тутар билеги кур мат аныг йүреги келел ламит иркишүр**// Эртиш суусунун жээги Йелак уруусу жайгашкан) [1, б.573]. **Кыз кең** - кымбат баалуу кездеме [1, б.573]. **Кыз куш** - куштун аты. Ал куш адамга кол салат, жеп ийгендей [1, б.573]. **Аруң куш** - ак ылаачын. **Кара куш** - төө куш [1, б.583]. **Сонач кисирлүү** - кызыл түстөгү тери чанач. Азыркы кыргыз тилинде бул сөз фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болуп, **чанач** формасында кездешет. Байыркы түрк тилинде **чанак** болуп да айтылган. Бул сөздүн унгусу-*саа*, ал "сүт алуу үчүн эмчегин тартуу" дегенди билдирет: "ер кой сагды - эр кой саады" [1.27]. Бүгүнкү күндө деле: *кой саа, уй саа, бээ саа* сыяктуу эркин сөз айкаштары кеңири колдонулат. **Йуң куш** - жоору. **Йыл куш** - куугун. **Тагар таг** - мүшөк (кап, куржун) [1, б.441]. *Таар* сөзү "кап" жана "куржун" болуп эки башка мааниде кездешкендиктен, омоним сөздөр катары эсептөөгө болот. **Кийиз кевче** сөзү байыркы түрк тилинде *кедиз* жана *кидиз* түрүндө эки варианттуу болгон. Анын да тыбышы й тыбышына алмашуудан кыргызча кийиз түрү жаралса, д тыбышынын г тыбышына алмашуусунан өзбек, уйгур тилиндеги кигиз сөзү келип чыккан. Байыркы түрк тилинде *кед* этиши азыркыча *кий* сөзүнүн маанисинде болгон. Ага этиштен зат атооч жасоочу *ыз* мүчөсү кошулуп, *кедиз*//*кидиз* сөзү жасалган. Болжолу, ал кезде кийиз кийим катары колдонулгандыгы ушундай атынын келип чыгышына себеп болгон болуш керек. **Тин тизгин** - кайыш тизгин. **Күн йыпар** - атыр салынган кутуча [1,б.597]. **Чулк аскүрк** - аракет [1, б.619]. **Чөгүш киши** - кыска бойлуу [1, б.621]. **Бакыр тукум** - Марстын аталышы. Кызгыл түсү менен жезге окшоштугу бар болгон үчүн ушундайча аталган [1, б.629]. **Кулак тон** - этеги кыска тон [1, б.667]. **Казыш каг.** 1) Бул сөз байыркы түрк тилинде казыш түрүндө айтылган. Ал эми *кадыз* сөзү ал кезде «1) кабык; 2) кабыкча» мааниси берген [3, б.403]. **Чибек коргой** - жагалмай (чымчык), торгой [1, б.677]. **Бугум өтүк** – аялдардын бут кийими (Огузча). Башкалар болсо, "мугогин" жана "мугым" дешет - деп Махмуд Кашгари: “Ба-тамгасынын ордуна Мим тамгасын, акыркы мим тамгасынын ордуна нун тамгасын алмаштырышат. Мен бул сөздү түрк сөзү деп эсептейм. Бирок муну кыпчак жана башка көчмөндөр колдонушат,” – деп берет [1, б.783]. **Соогун от** – адам кебетесине окшогон өсүмдүк тамыры. Бул өсүмдүктүн даарылык касиетти чоң. Бул өсүмдүктүн эркеги жана ургачысы болот:эркегин-эркек кишиге, ургаачысын-аял кишиге даары кылып берет. [1, б.713]. **Букаач ат** - ашуунун аты. Букач ашуусу (өтмөгү) [1, б.715]. **Куркам киши** - Карыган киши падышанын ортосунда кабыл алууда отургандай кишилердин даражасына мартабасына карай отурушу. Айтышат: “**Кишилер куркам олтурдылар**”-кишилер курам отурушту [1, б.719]. **Йел көгөөн** - көгөн желе (асмандын жаасы, жез кемпир көгөнү), Асан-Үсөн. **Карпал от** - кеч бышкан өсүмдүк.

Корпал йелишин-кечки жемиш, биринчи түшүмдүн аягында быша баштайт. **Корпал угум**-жайында төрөлгөн бала. Козу төөнүн ботосу, музоо өз убактысынан кеч калып туулса *корпал* дешет [1.723]. **Чылкуу ат** - сары түстөгү ат [1, б.745]. **Темен игне** - XI кылымда жазылган Махмуд Кашгаринин «Диванында» **темен йигне** аталган нерсе азыркы кыргыз тилинде *темене* делет. Бул сөздүн биринчиси-*темен* монголчо *темээн* «төө» деген сөз. Ал эми *йигне* кыргызча *ийне* дегенге туура келет. Эки сөз биригип, кыргыз тилинде *темене* болуп кыскарганда, анын составында *темен* жана *ийне* деген сөздөр бар экени байкалбай калган.[4, б.31] **Кетки ат** - көкүрөктүү ат [1, б.745]. **Көкшин кен** - көк,асман [1, б.757]. **Баркыын киши** - эч кандай нерсе жолдон чыгара албаган киши. **Бузагу тил** - келемиш, чоң чычкан, кичинекей жаныбар [1, б.771]. **Кезинди тон** -кийилген тон [1, б.775]. **Йаз йазык** - жаздык [1, б.345]. Кыргызча *жаздык* сөзү жазда этишине зат атооч жасоочу -ык мүчөсү жалгануудан келип чыгат: *жазда+к> жаздык*. Өзүнчө турганда жазда болуп а тыбышы менен айтылса, -к мүчөсү жалганганда ы тыбышына өтүп кетет. Байыркы түрк тилинде *йат* этишинин *йад*, *йай*, *йаз* варианттары болгон. Ал азыркы кыргызча *жаз*, *жай* деген этиштерге туура келип, төшөк жаз, шырдак жай деген учурдагы мааниде болгон. Ошол этиштин *йас* деген вариантына *ла* мүчөсү улануудан келип чыккан *йаста* сөзү «төшө», «жазда» маанилеринде болгон [5, б.47]. Алгач жаздалган нерсе башты коюу үчүн гана эмес, алдына төшөлүү үчүн да, сүйөнүп олтуруу үчүн да кызмат кылган. Кийин гана бул сөздүн мааниси куушурулуп, башка жаздалган нерселерге карата айтылып калган. **Куш жорук** - жору [1, б.216]. Байыркы *йагыр* «далы» сөзү «жору» этишинде *жор* түрүнө келген. Түш жору деген учурда айтылчу бул жору этиши *йагырты* курамынан чыгат. Анткени байыркы түрктөр, монголдор койдун далысын отко салып күйгүзүп, ошонун жаракаларынын таралышына жараша бир нерселерди чечмелеп айткан. Азыркы күнгө чейин далынын ар бир кырына, чункуруна, түз жерине карап, мал ээсинин мунусу мындай, анысы андай болот экен деп айтуучуларды жолуктурууга болот. Бир нерсени билүүнү байыркы бабаларыбыз далыга таянып жүргүзүшүнүн негизинде, далыны билгизген *йагыр* сөзүнө этиш жасоочу *ы* мүчөсүн кошуудан *йагыры* сөзү келип чыккан. Анан ортосундагы *г* тыбышынын түшүшүнөн *жоору* түрү жаралып, созулма үндүүсү кыска үндүүгө айланышынан жору түрүнө келген. **Касу казык** - казык [1,б.136]. Азыркы кыргыз тилиндеги казык сөзүн морфемаларга ажыратуу кыйындап кеткен. Бул сөз *каз/а+ к* морфемаларынан куралган. Байыркы түрк тилинде *д* тыбышы *к* (*г*) тыбышына алмашкан учурлар болгон. Байыркы түркчө *эдиз*, *эдер* сөзү *эгиз* «бийик», *эгер* «ээр» болуп өзгөргөн. Дал ушул сыяктуу өзгөрүү байыркы *када* этишинде да болуп өткөн. Байыркы түрк тилинде *када* этиши болгону белгисиз. Монгол тилинде хада этиши “1) как, када; 2) так, када” маанисин берет [6, б.82]. Мунун экинчи мааниси кыргыз тилинде *тончу када* деген учурда

айтылат. *Сыныкты када* деген учурда ушул этиштин бир башкачарак мааниси айтылса, ордо ойнууда кадамакты када дегенде өзгөчө мааниси колдонулат.

Таман туг - таман [1, б.517]. Буттун жерге тийип турган жери кыргыз тилинде “тапан” жана “таман” түрүндө айтылат. Булардын алгачкысы “тапан” варианты болуп эсептелет. Ал *таптан* бөлүктөрүнөн куралган. *Тан* унгусу азыркыча теп деген сөзгө туура келет. Кыргызча *теп* сөзү чуваш тилинде *тан* болуп айтылат [7, б.442]. Ага этиштен атооч жасоочу *ан* мучөсү жалганып, тапан «тебүүчү жер» деген сөз жаралган. Мындай аты адам, жаныбарлар бутунун таманы менен тебе турган өзгөчөлүгүнө жараша берилген болуу керек.

Тувар киз - тубар [1, б.745]. Кыргыз адабий тилинде **туу** сөзүнө **-ар** мучөсү уланганда *туур* сөзү жасалат. Мисалы: койдун туур мезгили келди. Кыргыз тилинин дифтонгулуу говорлорунда *тув* этиши адабий тилдеги туу этишинин ордуна колдонулат. Ага **-ар** мучосу жалганганда *тубар* сөзү жасалат. Кыргыз адабий тилине ушул диалектилик формада турган *тубар* сөзү кабыл алынган. Ошондуктан закон ченемдүү **туур** сөзүнүн ордуна **тубар** сөзү колдонулуп калган. Кыргыз тилинде бир сөз ичинде эки башка үндүүлөр катар келиши мүмкүн эмес. Андыктан *тууар* деп айтууга да, жазуу да ылайыксыз. Ушул сыяктуу эле жол менен *куут ар* дегенден жасалган сөз да адабий тилде **кубар** түрүндө колдонулат. [8, б. 669]. Мисалы: **из кубар (из куур эмес). Киртуг киши** - кара мүртөз [1, б.785]. **Балдыр угул** - өгөй бала [1.787]. **Чакырак каба** - кулдар кийүүчү бир кабат жука жабык көйнөк. Күндүзү эч нерсе көрбөгөн кишинин көзүн *чарлык* дешет [1, б.819]. **Кусрак тушаг** - аттын алдынкы буттарын тушоочу тушамыш [1, б.823]. **Малма кашук** - колдо иштетилген тери, Кайыш, булгаары жасоо үчүн бодо малдын, кийиктин, кээде майда жандыктын териси да малмага салынган. Башкача айтканда, туздун, айрандын, жарманын, ундун, же улпактын аралашмасы чоң челекке куюлат. Махмуд Кашкаринин "Диванында" ушул сыяктуу малмасы, ачыткысы бар челек же кумура **ачыглык куб** [1, б.287] болуп аталат.

Жыйынтыгында байыркы жана орто түрк жазма эстеликтериндеги татаал сөздөрдү иликтөөдө илимий ишибизге бир нечеси гана алынды. Чогултулган материалдардын ичинен кош сөздөргө караганда кошмок сөздөр кеңири кездешет. Алардын семантикасын, чыгыш тегин аныктоодо салттык илимий эмгектерге жана кыргыз тилинин сөздүк корундагы фактыларга таянуу аркылуу чечмелөөгө жетиштик.

1. Махмуд Кашгари “Түрк тилдеринин сөздүгү” [тест]. / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков, Бишкек : – 2011, 906 бет.
2. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгү [тест]. / К. Сейдакматов, Фрунзе : “Илим” – 1988, 332 бет.
3. Древнетюркский словарь. Л. : Наука, – 1969, 576 стр.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан [тест]/ Дыйканов – Фрунзе : Мектеп. – 1980, 154 бет.
5. Усмамбетов Б. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этнолингвистикалык анализ [тест]. / Б. Усмамбетов, Бишкек -2016, 310 бет.
6. Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар) [тест]/С. Сыдыков, Бишкек, 2001.
7. Чувашско-русский словарь. 1973, 702 стр.
8. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС) Ф.,: Мектеп, 1969. 778 бет.